

СЕКЦІЯ 2 СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

ДЕМОКРАТІЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ІНСТИТУЦІЙНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ DEMOCRACY IN MODERN UKRAINE: INSTITUTIONAL TRANSFORMATIONS

У статті розглядаються трансформації демократії як соціальної інституції в сучасному українському суспільстві, визначаються суперечливі чинники, які спричинили не лише успіхи, але й істотні ускладнення в модернізації цієї інституції, від якої значною мірою залежить і успіх усього суспільства на шляху до зближення з Європейським Союзом. Констатується, що більшість проблем, пов'язаних з інституційними змінами демократії, є характерними для моделі неорганічної модернізації. За неї суспільство не цілком готове до змін, а власне самі зусилля з модернізації окремих інституцій, інституційної системи загалом, розглядаються провайдерами інновацій як стимул до руху в бажаному напрямі всього суспільства. Серед проблем, які найістотніше ускладнюють модернізацію інституції демократії, найбільша увага приділена невідповідності систем цінностей: тієї, яка нині поділяється більшістю громадян України, та тієї, яка повинна забезпечувати ефективне функціонування сучасної моделі ліберальної демократії. Ще однією проблемою на цьому шляху виступають прагнення частини еліт до позірної, декларативної модернізації, у разі якої в організаційні форми та функціонування інституції демократії не вносяться істотні сутнісні зміни. Тому вона орієнтується на задоволення потреб лише частини суспільства, а не досягнення компромісу інтересів усіх його груп, спрямованого на прогрес суспільства. Результатом такого роду псевдотрансформацій є значний рівень недовіри громадян до владних структур, спричинений низькою ефективністю їхньої роботи.

Розвиток електронної демократії, громадянської освіти, які створюють умови для ширшої участі всіх членів суспільства в демократичних процедурах і нарощення їхньої громадянської компетентності, трактуються як найбільш перспективні шляхи модернізації інституції демократії в нинішній Україні, узгодження не лише цієї важливої інституції, але й суспільства з вимогами Європейського Союзу, на вступ до якого спрямовуються зусилля нашої країни.

Ключові слова: демократія, соціальна інституція, соціальний інститут, інститу-

ційні трансформації, модернізація, електронна демократія, громадянська освіта.

The article examines the transformation of democracy as a social institution in modern Ukrainian society, identifies contradictory factors that have caused not only success, but also significant complications in the modernization of this institution, on which the success of the entire society on the way to rapprochement with the European Union largely depends. It is concluded that most of the problems associated with institutional changes in democracy are characteristic of the inorganic modernization model, in which society is not fully ready for changes, and actually the very efforts to modernize certain institutions, the institutional system as a whole, are considered by innovation providers as a stimulus for changes in the desired direction of the whole society. Among the problems that most significantly complicate the democracy institution modernization, the most attention is paid to the inconsistency of value systems: the one that is currently shared by the majority of Ukrainian citizens, and the one that should ensure the effective functioning of the modern model of liberal democracy. Another problem on this path is the desire of elites part for an apparent, declarative modernization, in which significant substantive changes are not made to the organizational forms and functioning of democracy institution, and therefore it is oriented towards meeting the needs of only a part of society, and not on achieving a compromise of all its groups interests, aimed at the progress of society. The result of such pseudo-transformations is a significant citizens' mistrust level to government structures, caused by insufficient efficiency of their work.

The development of e-democracy and civic education, which create conditions for wider participation of all society members in democratic procedures and the development of their civic competence, are interpreted as the most promising ways of modernizing the institution of democracy in today's Ukraine, which should be carried out in accordance with the requirements of the European Union, the accession of which is directed efforts of our country.

Key words: democracy, social institution, social institute, institutional transformations, modernization, electronic democracy, civic education.

УДК 316.334.3 (321.7)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.2>

Луцишин Г.І.

д.політ.н.,
професор кафедри політології
та міжнародних відносин
Національний університет
«Львівська політехніка»

Савка В.Є.

к.соціол.н.,
доцент кафедри соціології
та соціальної роботи
Національний університет
«Львівська політехніка»

Орієнтація України на повернення в європейський простір, її вступ до Європейського Союзу, вимагає комплексної модернізації всієї системи суспільних відносин, зокрема владних, їх перебудови на основі принципів сучасної ліберальної демократії. Проте українське суспільство від часу здобуття державної незалежності перебуває у стані постійних суперечливих за своєю сутністю та спряму-

ванням трансформацій. Російська агресія ще більше ускладнила ситуацію з модернізаційними змінами України, зокрема з оновленням інституції демократії, яка навіть у країнах із стійкими демократичними традиціями під час війни зазнає істотних обмежень.

Метою статті є аналіз інституційних змін демократії в сучасному українському суспільстві, їхніх чинників і результатів.

Аналіз останніх публікацій. Інституційна проблематика у вивченні функціонування демократичних систем посідає одне із провідних місць від часів А. де Токвіля, М. Вебера, В. Парето. Особлива увага інституційному забезпеченню демократичного правління приділяється в роботах Й. Шумпетера, Ю. Габермаса, Н. Лумана, П. Бурдьйо, Ф. Фукуями. Актуальним аспектам інституційних змін демократії в сучасній Україні присвячені дослідження Є. Головахи, С. Макеєва, А. Романюка й інших авторів. Водночас низка питань інституційних трансформацій, які стосуються сутнісної наповненості та форм реалізації демократичних принципів у політиці сучасної України, на наш погляд, потребують уточнень.

Отже, актуальною проблемою в теоретико-методологічному й у прикладному вимірах є аналіз динаміки демократії як соціальної інституції в сучасній Україні, зокрема питань її інерційності та змінності, чинників, які спричиняють чи, навпаки, утруднюють її модернізаційні трансформації.

Виклад основного матеріалу. У веберівській традиції проблема інституційних трансформацій розглядається в рамках трикомпонентної схеми: поява нових цінностей, нової ідеології та, відповідно, нових образів світу, змодельованих ідеологами – інноваторами – розповсюдження і сприйняття, засвоєння громадськістю цих ідей і базованих на них взаємодій – якісні зрушення в інституціях і суспільстві загалом. Ця схема описує інституційну динаміку, спричинену внутрішніми змінами в самому суспільстві, що властиво так званій органічній модернізації. Проте інституційні трансформації, як окремих інституцій, так і інституційної системи суспільства загалом, можуть також мати неорганічний характер, бути спробою переорієнтувати їхню динаміку відповідно до якісно інших принципів, не завжди зважаючи на готовність об'єктів реформування до таких змін.

Модернізаційні зміни можуть ініціюватися внутрішніми та зовнішніми щодо інституцій і суспільств, у яких вони функціонують, чинниками. Переважно обидві групи чинників змін діють водночас, накладаючись одна на одну. До того ж їхня дія може як мати характер взаємодоповнення, так і бути різноспрямованою, навіть взаємно суперечливою. Під час проведення аналізу дії цих двох типів чинників (зовнішніх і внутрішніх) варто передусім звернути увагу на їх співвідношення. У разі органічної модернізації домінуватимуть власне внутрішні чинники динаміки, ті, які закорінені в самому суспільстві та продуковані, зокрема, і присутніми в ньому інституціями. У разі неорганічної модернізації переважатимуть зовнішні чинники, які йдуть від бажання окремих акторів «наздогнати» передові країни, перейнявши їхні правила гри та впровадивши їх у своїх

країнах, або і від іноземних агентів змін, які пропонують прийняти ці нові правила-інституції з надією, що вони не лише вкореняться на новому ґрунті, але й змінять все суспільне поле в бажаному напрямі.

Власне цю основну проблему неорганічної модернізації, ініційованої зовні, очевидно, мав на увазі Ф. Фукуяма, коли пишав про принципову відмінність в експорті з демократичних країн матеріальних і соціальних ресурсів, зокрема модернізованих інституцій: західний світ знає як транспортувати ресурси через міжнародні кордони, але правильне функціонування суспільних установ вимагає певної ментальності населення, інакше кажучи, «дозрілості» усього суспільства до змін [16].

Соціальні інституції, як «правила гри» (Д. Норт), завжди повинні бути раціоналізованими та легітимізованими в соціумі стандартами взаємодій між суспільними акторами, які дозволяють і їм і суспільству загалом досягнути компромісу щодо принципів для будь-яких взаємодій моментів: Заради чого діяти? Яких цілей ми повинні досягнути? Раціоналізованість тут означає передусім відповідність напрямів і способів, механізмів взаємодій соціокультурній ситуації суспільства, яке модернізується, та визначеним цілям модернізації, а легітимність нових взаємодій передбачає необхідність не лише підтвердження їх законами, але й, головне, визнання саме цих змін як необхідних і справедливих усіма суспільними акторами, чи хоча б найвпливовішими з них і, що особливо важливо в умовах демократії, структурами громадянського суспільства та самими громадянами. Цілком очевидно, що такого роду умови можуть складатися лише в соціокультурних середовищах, які поділяють відповідні системи цінностей.

Будь-які раціоналізовані взаємодії, якими є і соціальні інституції, базуються на цінностях, що визначають не лише цілі, яких треба досягнути, але і як саме слід діяти для досягнення поставлених цілей. Тому Ф. Фукуяма вважає, що саме норми, цінності та культура передусім забезпечують формування окремих інституцій [16], отже, додамо від себе, – роблять незворотними зміни в інституціях та, відповідно, у всьому соціумі. Саме тому один із провідних українських соціологів Є. Головаха стверджує: «Наше долучення до європейського соціального простору формально буде пов'язано із прийняттям у Європейський Союз, а неформально – коли ми почнемо наблизитися до нього ціннісно» [14].

Генерально інституційні трансформації мають два складники, які безпосередньо пов'язані із цінностями, що домінують у суспільстві:

– трансформація системи цілей, для досягнення яких призначена певна інституція, та,

урешті, інституційна система суспільства загалом;

– зміни у принципах діяльності соціальних інституцій, ціннісних засадах, на яких ці інституції базуються і які визначають, як саме вони повинні діяти.

В обох випадках головною загрозою для модернізаційних трансформацій соціальних інституцій виступають саме небезпеки, пов'язані з декларативним, а не справжнім бажанням інноваторів до оновлення та їхнім прагненням до змін у загальносуспільних інтересах. Це протистояння за лінією: декларативність змін – воля до їх реального впровадження, найперше стосується базових для сучасної ліберальної демократії цінностей чесності та транспарентності.

Істотні розходження в розумінні базових для всього суспільства цінностей, цілей і власних групових інтересів значної кількості суспільних акторів закладені вже в самій природі фрагментованих і поляризованих суспільств, прикладом яких може служити пострадянська Україна. Варто взяти до уваги, що, наприклад, олігархічна меншість має/мала *de facto* багато ефективніші важелі впливу на суспільні процеси, ніж решта суспільства, і тому здатна нав'язувати власне бачення суспільних трансформацій, базованих на власній ціннісній системі, решті суспільства, принаймні на деякий час. Цілком очевидно, що усвідомлення саме цієї реальності та її небезпек для всього суспільства зумовило попит на антиолігархічні рухи в суспільстві та відповідну реакцію в нинішній політичній верхівці країни. Це знайшло свій вияв у внесенні Президентом 2 червня 2021 р. до Верховної Ради законопроекту «Про запобігання загрозам національній безпеці, пов'язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну або політичну вагу в суспільному житті (олігархів)» [10]. Відповідний Закон ухвалений Верховною Радою 23 вересня 2021 р. [7].

Водночас на прикладі цього Закону можемо спостерігати і сумніви політичної опозиції та частини громадськості в реальності пропонованих заходів, які вважаються цими акторами популістичними, а отже, і такими, що лише імітують досягнення визначених у проекті закону цілей, безсенсовними [15]. Цей приклад може служити ілюстрацією ще однієї небезпеки неорганічної модернізації – переважанням позірності, декларативності в нібито бажанні змін над справжнім прагненням акторів до реальних трансформацій. Такі загрози, у разі інституційних трансформацій демократії, виявляються у двох основних варіантах: прагненні зберегти застарілі організаційні форми інституцій, які перешкоджають реалізації демократичних принципів, та навпаки, у позірній зміні інституційних форм за збереження немодер-

нізованого їх наповнення. У вітчизняній інституційній соціології ці варіанти описані в концептах «подвійної інституціоналізації» В. Паніної та Є. Головахи [2] та «інституційних інкубусів» С. Макеєва [5]. Цілком очевидно, що основним мотивом такого роду декларативних «трансформацій» є зацікавленість еліт в ослабленні інституції, їхнє прагнення під видом модернізації зберегти *status quo*, що передбачає продовження її використання для своїх групових інтересів, що в корені суперечить принципам демократії.

Соціологам важливо оцінити реальність і готовність прагнення до змін не лише еліт-ініціаторів, але й самого суспільства, його пересічних громадян, які також не завжди керуються відповідною сучасній ліберальній демократії системою цінностей. Таких висновків дійшли дослідники проекту «Культурні цінності та прогрес людства», започаткованого в 1990-х рр. Ними було встановлено кореляції між успіхами та невдачами процесів демократизації ХХ ст. в різних країнах і соціокультурним тлом цих країн. Аналіз даних Усесвітнього опитування з дослідження цінностей, проведеного в 65 країнах, де проживає майже 80% населення світу, довів, що визначальними чинниками успішної політичної, соціальної й економічної модернізації в різних суспільствах є присутність у них відповідних систем цінностей і базованих на них моделей поведінки в усіх сферах суспільного життя, у політичній також. Координатор цього проекту Р. Інглахарт стверджував, що «цінності самовираження», передусім міжособистісна довіра, взаємна терпимість громадян, а також цінності політичної культури та громадянської участі, сприяють дієвій демократії й ефективному захисту життєво важливих національних інтересів [17].

Опитування громадян України, проведене в рамках Світового дослідження цінностей 2020 р., знову підтвердило, що ціннісне поле українського суспільства є суперечливим і характеризується повільним відходом від пострадянських орієнтацій. Основним висновком цього дослідження було те, що ціннісно-нормативна система в Україні виступає не рушієм розбудови держави та розвитку суспільства, а радше одним із бар'єрів у цьому напрямі [13, с. 13]. Аналогічна ситуація зафіксована й у сьомій хвилі Світового дослідження цінностей (2017–2022 рр.): українці стабільно мають низький рівень довіри до політичних суб'єктів, влади та системи правосуддя. Деяко вищий рівень довіри до благодійних організацій, церкви. Вище середнього українці довіряють армії (більше 60%) та сім'ї (більше 79%). Відповідно, серед українців високий рівень байдужості та незацікавленості політикою (сумарна кількість не дуже зацікавлених

і взагалі не зацікавлених – майже 64% опитаних) [17], що ускладнює процеси модернізації інституційної системи загалом та інституції демократії зокрема.

Деякі ризики присутні в обох варіантах модернізації – органічної та неорганічної, проте пасток неорганічної модернізації більше, оскільки політична система загалом і її інституції, а головне самі громадяни, не завжди виявляються готовими до змін. Така ситуація зумовлюється найперше деякою «неприродністю» для суспільства неорганічних модернізаційних змін, оскільки вони визрівають не в ньому, а привносяться в це соціокультурне середовище зовні. Тому найбільшою проблемою в разі неорганічної модернізації є незбіг панівної в соціумі, тієї, на якій будуються інституції, які вже діють у ньому, та бажаної для сучасних інституцій системи цінностей. Чим більшою є відмінність між поширеними в якомусь суспільстві цінностями та базованими на них інституціями та тими, які інноватори прагнуть упровадити, тим більшими стають і ризики їх неприйняття, отже, і неуспіху модернізації.

Ще одна проблема неорганічної модернізації є продовженням попередніх. Мається на увазі незбалансованість трансформації, відсутність у них системності, оскільки ініціаторам інновацій завжди доводиться «із чогось починати», обираючи не лише певну стартову позицію, але й шукаючи головну ланку інноваційних трансформацій, з якої треба починати зміни, і тому неминуче, принаймні деякий час, «відкладаючи» інновації в інших сферах суспільного життя, а отже, втрачаючи комплексність змін. Тут ми свідомо не розглядаємо ще й інші варіанти вибору початкової точки модернізації, зумовлені, наприклад, суб'єктивними, вузькогруповими, а не суспільно значущими, мотивами агентів змін.

Зміни інституцій генерально, на наш погляд, можливі в таких варіантах:

1) модернізація окремої інституції, набуття нею оновлених змісту та форми в якісно змінених суспільних умовах. Такий варіант стосується передусім базових інституцій, до числа яких належить інституція демократії;

2) заміна якоїсь застарілої/віджилої інституції новою, яка вже іншими методами, базуючись на інших цінностях і принципах, повинна б ефективніше регулювати окрему сферу суспільного життя. Такого роду зміни властиві переважно так званим частковим інституціям, які відіграють другорядну роль у суспільстві та можуть зникати із суспільного поля в разі якісних змін суспільства.

Обидва варіанти є найбільш ефективними та мінімально травматичними, у разі, якщо вони започатковуються та здійснюються на тлі сутнісного оновлення всієї суспільної системи, як результат її комплексних змін. Інакше кажучи,

імпульси трансформацій зароджуються в усіх сферах суспільного життя (можливо, нерівномірно і не з високим рівнем координації, але досить комплексно), а інституції системно змінюються, реагуючи на ці потреби часу. До того ж у процесі власної трансформації вони продукують і подають необхідні імпульси до підсилення змін усьому суспільству, виконують функції креаторів інновацій. Таким чином дотримується принцип системності та взаємозумовленості суспільних трансформацій.

Очевидно, у випадку з інституційними змінами демократії в сучасній Україні маємо справу зі своєрідним поєднанням обох варіантів змін: з одного боку, сучасна ліберальна демократія є якісно новою для вітчизняного суспільства, а отже, у її становленні маємо ознаки виникнення в Україні нової інституції. З іншого – у країні віддавна зберігалися принаймні елементи деяких демократичних традицій, а тому можна стверджувати факт оновлення, хоча і неповноцінно збережених, стандартів взаємодій демократичного характеру. Відповідно, така ситуація має двоякі наслідки: водночас ускладнює та полегшує інституційні трансформації демократії. Це можемо спостерігати, зокрема, на прикладі ситуації з відомими Революцією гідності, Помаранчевою та Революцією гідності, у яких збережені в суспільстві демократичні традиції виступали стимулом до змін і водночас, незважаючи на неодноразові спроби-повторення, не змогли реалізуватися в повномасштабних системних і якісних демократичних трансформаціях.

Надзвичайно важливим напрямом модернізації інституції демократії в сучасних суспільствах виступає зміна пропорцій у її змістовому наповненні. Традиційно демократія стосувалася переважно організації політичних процесів, тобто тих, у яких панівним суб'єктом виступала держава, а відносини демократії стосувалися передусім окремих правил взаємодії між нею та громадянами. Нині, з розширенням поля відповідальності, наприклад, місцевого самоврядування, територіальних громад чи волонтерських груп, актуалізується потреба в забезпеченні інституційних можливостей участі цих структур громадянського суспільства в демократичних процесах, а отже, необхідності оновлення не лише демократичних процедур, але і їхнього змістового наповнення. Це може вкладатися в рамки виділених двох варіантів: або створення нових інститутів-стандартів взаємодій для задоволення оновлених потреб суспільства [11], передусім пов'язаних із необхідністю долучення до участі в управлінні, зокрема й громадському самоуправлінні, широких мас громадян, або шляхом оновлення вже наявних. Прикладом такого роду можуть служити спроби впрова-

дження в сучасній Україні інституту деліберативної демократії, який дозволяє істотно розширити участь громад і окремих громадян в ухваленні управлінських рішень.

Цей шлях модернізації інституції демократії також передбачає, зокрема, доповнення її новим компонентом – інститутом електронної демократії (е-демократії). У чинному законодавстві електронна демократія трактується як «форма суспільних відносин, за якої громадяни й організації залучаються до державотворення та державного управління, а також до місцевого самоврядування шляхом широкого застосування інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) у демократичних процесах, що дає змогу: посилити участь, ініціативність і залучення громадян на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівні до публічного життя; поліпшити прозорість процесу ухвалення рішень, а також підзвітність демократичних інститутів; поліпшити зворотну реакцію суб'єктів владних повноважень на звернення громадян; сприяти публічним дискусіям та привертати увагу громадян до процесу ухвалення рішень» [9]. Виходячи із цього визначення, електронна демократія має переважно процедурні, а отже, формальні щодо інституції демократії характеристики. Цей інститут покликаний шляхом використання сучасних інформаційних технологій забезпечувати швидкі й ефективні, максимально спрощені, а отже, відкриті взаємини між владою та громадянами, не змінюючи їхньої сутності, яка традиційно зводиться до необхідності залучення до процесів управління суспільством максимальної кількості учасників, зокрема і структур громадянського суспільства, збалансування та врахування їхніх інтересів в ухваленні рішень. Інакше кажучи, електронна демократія не виступає якоюсь окремою формою досягнення генеральної мети демократії – урахування інтересів громадян (джерело влади в демократичних режимах) під час ухвалення суспільно важливих рішень. Її завдання можна звести до створення необхідних умов, переважно технічного характеру, для залучення громадян до управління «<...> шляхом широкого застосування інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) у демократичних процесах» [9]. Тобто сам собою інститут електронної демократії набуває сенсу лише за умови його включення в систему інституції демократії, чіткого зорієнтування на досягнення основної мети демократії, суворого дотримання в його функціюванні принципів ліберальної демократії.

Але навіть такі «технічні» зміни в перебігу демократичних процедур мають деякий вплив і на їхнє сутнісне наповнення. Це може виражатися, наприклад, у тому, що спрощення доступу громадян до владних установ,

чиновників, зменшення формальності в їхніх взаємодіях спричинятимуть активізацію громадян, набуття ними нових і нарощення вже сформованих громадянських якостей у практиці, а отже, розширюватиме поле поширення інституції демократії в суспільстві, збагачуючи її новими практиками. Тобто модернізація інституції демократії шляхом уведення в її систему нового компоненту, інституту е-демократії, полягає в оновленні не лише форми, але й деякою мірою сутності інституції загалом. Тому вона цілком може вважатися одним із варіантів осучаснення інституції демократії, узгодження її форми та сутнісного наповнення з вимогами сучасного суспільства. Принагідно зауважимо, що саме собою введення електронної демократії, якщо воно супроводжується недотриманням сутнісних принципів демократії, не може вважатися варіантом узгодження інституції демократії з вимогами сучасного суспільства, навпаки, може приховувати за «модернізованим фасадом» застарілі конструкції та зміст інституції.

Становлення інституту е-демократії в Україні супроводжується деякими труднощами, що зумовлює її дисфункціонування. Причинами цього можуть бути і наслідки тієї неорганічної модернізації, коли суспільство на культурно-психологічному рівні не готове до таких інституційних змін: низька обізнаність і поінформованість громадян щодо інструментів електронної демократії, неузгодженість політичної волі поміж державними посадовцями щодо поєднання та просування інструментів е-демократії, особливості громадянської культури українського суспільства, зокрема традиція закритості влади та пасивності громадян, консервація раніше усталених моделей спілкування громадян, особливо старшого покоління, із владою. Окрім цього, наявна велика кількість перешкод процедурного характеру: нестача фінансових і технічних ресурсів, брак інтерактивного контенту на вебсайтах органів державної влади та відповідних інструментів е-демократії [12]. Важливо зазначити, що низка дисфункцій інституту е-демократії є цілком природними. Вони зумовлені перехідним характером нинішньої ситуації, отже, не лише можуть бути подолані без ускладнень для нього й інституції демократії загалом, але й розглядатися як стимул для подальших інновацій, розвитку.

Результати щорічного всеукраїнського опитування стосовно вивчення динаміки розвитку державних електронних послуг, проведеного у вересні 2022 р. Київським міжнародним інститутом соціології, підтверджують наявність низки перешкод для ефективної інтеграції інституту електронної демократії в Україні. Незважаючи на те, що у країні, попри війну, продовжує збільшуватись кількість людей,

які скористалися електронними державними послугами (із 60% у 202 р.1 до 63% у 2022 р.), залишається ще велика частка тих, які не використовують такі можливості. Основними причинами для цього стали відсутність у людей такої потреби (71%), брак навичок (47%) і небажання їх розвивати (43%), відсутність пристрою, підключеного до інтернету (32%). Такі показники засвідчують неналежний рівень громадянської культури та наявність цифрового розриву [1].

Якщо ефективне технічне функціонування інституту електронної демократії забезпечує окрема організаційна структура – Міністерство цифрової трансформації, то забезпечувати належне культурно-психологічне тло покликаний інститут громадянської освіти. Цей інститут також зазнав багаторічних трансформацій, оновлень відповідно до вимог сучасного інформаційного суспільства. Натепер у Законі «Про освіту» формування громадянської культури прописане як одна із засад політики у сфері освіти. У цьому Законі закріплені громадянські та соціальні компетентності, пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей, які повинні формуватися інститутом громадянської освіти [8].

Зараз громадянська освіта має також велику кількість проблем, основними з яких є відсутність уніфікованої системи громадянського навчання та виховання, а також брак кваліфікованих педагогів. Окремою перешкодою на шляху становлення системи громадянської освіти можна вважати вилучення суспільствознавчих курсів із навчальних програм закладів вищої освіти, переведення їх у розряд необов'язкових. Проте можна стверджувати, що рівень громадянської освіченості з кожним роком зростає, очевидно завдяки нарощенню можливостей громадян для участі в демократичних процесах, хоча й усе ще залишається досить низьким. За результатами соціологічного дослідження, що фінансувалося Агентством США з міжнародного розвитку (USAID), в Україні, станом на 2019 р., загальна частка тих, кого можна вважати освіченим у громадянській сфері, становить 13%. Аналогічний показник у 2017 р. становив 8%, а у 2018 р. – 11% [6].

Позитивом у цій ситуації також є те, що проблема відсутності кадрів у сфері громадянської освіти зараз в Україні активно вирішується, із залученням самих педагогів до навчання, а чисельність організацій і програм провайдерів громадянської освіти обіцяє позитивні зрушення в регулюванні питання громадянської компетентності населення [4, с. 77].

Водночас шлях нарощення громадянських компетентностей через розширення можли-

востей участі громадян у демократичних процедурах без належного опанування ними відповідних цінностей і норм також створює деякі небезпеки. І ця проблема набуває особливої актуальності під час війни, коли у значній кількості громадян, які пройшли випробовування війною, може з'являтися, наприклад, спокуса «чорно-білого» бачення світу та спрощеного сприйняття суспільних взаємодій.

Висновки із проведеного дослідження. Інституційні трансформації демократії в сучасній Україні, спрямовані на її модернізацію, узгодження її до стандартів сучасної ліберальної демократії, можна трактувати як неорганічні за своїм характером. Цілком очевидно, що це ускладнює модернізаційні процеси, супроводжується багатьма ризиками. Першим із них можемо вважати деяку невизначеність у дійсності прагнень передусім суспільних еліт, але частково і суспільства загалом, їхню неналежну готовність до реальних змін, отже, незважаючи на більш ніж тридцятирічний досвід відродження суверенної державності, невідповідність результатів модернізації. Така невизначеність, у свою чергу, провокує подальші ризики, наприклад формування інституцій, демократичних за формою, проте з невідповідним їй змістовим наповненням.

Соціальні інституції завжди орієнтовані на таке розуміння сутності суспільних потреб, а отже, і відповідний спосіб їх задоволення, які в різних суспільствах можуть бачитися по-різному, залежно від типу суспільного устрою, панівної в ньому громадянської культури. У недемократичних суспільствах у трактуванні їхніх потреб і способів їх досягнення, а отже, відповідно й типі соціальних інституцій, очевидне домінування поглядів та інтересів суспільних еліт і політичних угруповань, які монополізували владу. Демократичні суспільства в розумінні своїх потреб схиляються до компромісу між поглядами та цінностями різних суспільних груп, прагнуть до толерування інтересів меншин, базування дії соціальних інституцій на принципі досягнення максимальної вигоди для всього суспільства, а не окремих його груп. Ігнорування цього зумовило нинішній результат українського досвіду модернізації інституційної системи суспільства, інституції демократії зокрема. Як показували довоєнні дослідження соціологів, у суспільстві спостерігався значний рівень недовіри до більшості інституцій і організаційних структур, що забезпечують їхнє функціонування. Очевидно, пояснення такої ситуації варто шукати, серед іншого, і в декларативності багатьох інституційних трансформацій демократії, які не забезпечувалися відповідними змінами її сутнісного наповнення.

Істотне зростання довіри громадян до дій влади, яке фіксується соціологами після

початку повномасштабної російської агресії, радше пояснюється його природною реакцією – прагненням до об'єднання навколо лідера, а не реальним усвідомленням успішності проведених владою реформ. Саме про це йшлося в інтерв'ю директора Інституту соціології Є. Головаха в липні 2022 р.: «<...> Люди тягнуться одне до одного, розуміючи, що на тлі того ворога, якого ми отримали, усе інше – дрібниці». На запитання «Люди, нарешті, повірили владі?» професор Є. Головаха відповів: «Не так. (виділення наше – Г. Л.; В. С.). Людям, щоб зрозуміти, чим ти володієш, треба із чимось порівнювати. І коли вони побачили, хто до них «прийшов у гості», <...> вони просто зрозуміли: те, що вони збудували, не так погано, як вони думали» [3].

Така думка, на наш погляд, найкраще відображає реальний стан справ у нинішній Україні, зокрема і із проблемами демократичних трансформацій: країна в екстремальних умовах продемонструвала свою єдність і здатність протистояти зовнішньому ворогу. Але перехід до звичного мирного життя повинен супроводжуватися виправленням очевидних помилок, яких припустилися влада і громадяни в налагодженні стосунків, які відповідали б принципам сучасної ліберальної демократії.

Тому актуальними напрямками подальших досліджень у цій сфері мають стати не лише систематичний моніторинг громадської думки, спрямований на вивчення усвідомлення всіма прошарками суспільства, зокрема й пересічними громадянами, власної відповідальності за демократичні трансформації, але й аналіз розширення можливих шляхів залучення громадян до демократичних практик, наприклад електронної демократії, які б формували в них відповідні компетентності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Думки і погляди населення України щодо державних електронних послуг : аналітичний звіт. *UNDP*. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/analitichnyy-zvit-dumky-i-pohlyady-naselennya-ukrayiny-shchodo-derzhavnykh-elektronnykh-poslugh> (дата звернення: 26.03.2023).
2. Головаха Є., Паніна Н. Пострадянська деінституціалізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2001. № 4. С. 5–22.
3. Євген Головаха, директор Інституту соціології НАН України: «Як порівняти з «братським» народом – ми таки святі». *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3524730-evgen-golovaha-direktor-institutu-sociologii-nan-ukraini.html> (дата звернення: 26.03.2023).
4. Климанська Л., Мишок Р. Роль громадянської освіти в реалізації соціально-політичної інтернет-поведінки української молоді. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*. 2020. Vol. 8 (39). Iss. 231. P. 75–78.

5. Makeєв С. Інституційні інкубуси та еволюція суспільств. *Вісник Львівського університету. Серія «Соціологічна»*. 2011. Вип. 5. С. 3–9.

6. Опитування громадської думки для оцінки змін в обізнаності громадян щодо громадських організацій та їхньої діяльності. Pact. Inc. URL: https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2020/03/USAID_ENGAGE_CEP_Winter2020_UKR-2.pdf.

7. Про запобігання загрозам національній безпеці, пов'язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну та політичну вагу в суспільному житті (олігархів) : Закон України від 23 вересня 2021 р. № 1780–IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1780-20#Text> (дата звернення: 27.03.2023).

8. Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145–VIII : станом на 1 січня 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 27.03.2023).

9. Про схвалення Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації : розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2017 р. № 797-р. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-p> (дата звернення: 27.03.2023).

10. Рада ухвалила в першому читанні законопроект про олігархів. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3273669-rada-uhvalila-v-persomu-chitanni-zakonoproekt-pro-oligarhiv.html> (дата звернення: 26.03.2023).

11. Савка В. Соціальний інститут/соціальна інституція: спроба термінологічного розмежування та визначення. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : збірник наукових праць. Харків : ВЦ ХНУ імені В.Н. Каразіна. 2009. Вип. 15. С. 158–162.

12. Савка В., Мишок Р. Електронна демократія в Україні: інституційний аналіз. *Вісник Харківського національного інституту імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2019. № 41. С. 35–41.

13. Світове дослідження цінностей 2020 р. в Україні. URL: <https://ucsp.org.ua/wp-content/uploads/2020/11/WVS-UA-2020-report-WEB.pdf> (дата звернення: 26.03.2023).

14. Те, що Зеленський лідер військового часу, – безсумнівно. Чи буде він спроможний стати лідером мирних часів? – соціолог Євген Головаха. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/03/9/7392553/> (дата звернення: 26.03.2023).

15. Цимбалюк М. Президентський законопроект про олігархів – популістичний. *Інтерфакс-Україна*. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/blog/753057.html> (дата звернення: 27.03.2023).

16. Fukuyama F. *State-building: Governance and world order in the 21st century*. Ithaca, New York : Cornell University Press, 2003. 137 p

17. *World Values Survey: Round Seven – Country-Pooled Datafile Version 5.0* / С. Haerpfer et al. (eds.). Madrid, Spain & Vienna, Austria: *JD Systems Institute & WWSA Secretariat*. 2022. DOI: 10.14281/18241.20 (дата звернення: 26.03.2023).